

A hetvenötöstendős ItK

Évfordulókról megemlékezni hozzátartozik életünk szokásrendjéhez. Intézmények jubileumát alkalmul használni múltjuk számba vételére azonban csak akkor érdemes, ha jelentős szerepet tölthettek be a közösségük történetében.

A közvélekedés igazsága és veszélyei. — A régi ItK-t, mint a magyar irodalomtörténeti pozitívizmus közlönyét tartja számon a mai köztudat. Olyan lapként tehát, amely a történeti tények eseménymenetének föltárásánál, a művek keletkezéstörténeténél, tárgyátörténeténél, szöveg helyreállításánál nem kívánt többet, de ezt a feladatát kitűnően látta el. Nélkülözhetetlen anyagszolgáltató a művek és a történeti fejlődés menet magyarázójának, de elméleti, megvilágító segítséget az értelmezéshez keveset nyújt. Szerepe, míg az anyagföltárás hézagos volt, igen jelentős; midőn azonban már csak jelentéktelen művek és mellékes körülmények maradtak homályban, fontossága fokozatosan csökkent.

Igy foglalhatjuk össze kézikönyvszerű tömörséggel és elnagyolással a lap múltjáról és értékéről a meg ugyan senki által nem fogalmazott, de a közfelfogásban jól érzékelhető vélekedést.

Ez a vélekedés sok igazságot tartalmaz. Különösen, ha ezt az irányzati jellemzést egészítjük a lap történeti eredményeire figyelő karakterizálással.

Az ItK első évtizedeinek nyomán vált lehetővé nálunk a rendszeres irodalomtörténeti tanulmány- és monográfia-írás, — így summázhatjuk eredményei végösszegét. Azt a művelődéstörténeti köztes anyagot (azt a szellemi vegetációt és infrastruktúrát), amelyből a jelentős művek kinőttek, s amelyben a jelentős műveket történetileg el lehetett helyezni, ez a lap s ennek a lapnak dolgozótársi tábora szolgáltatta. Toldy írók, művek és csoportok időrendi sorozatát nyújtotta; a köztük levő szakaszok szerepét azonban nem érzékelté. Gyulai egyes írók és művek művészi, esszéyszerű rajzát adta, melyet az illető írók és művek korszakának műveltségi, erkölcsi, közéleti viszonyaiból növesztett ki. Erős dinamikája, okos pragmatizmusa ellenére hiányzott azonban belőle az egyetemes, a bölcséleti igényű történetiség. Arany és Erdélyi ugyan magára a történeti mozgás, a történeti növekedés tényeire is figyelt, de mindkettőjük csak vázlatokig jutott el. Ám ha tovább mentek volna is, nem rendelkeztek volna a kellő művelődési—irodalmi köztes anyaggal, melyben ez a mozgás és növekedés megragadható és rendszerezhető lett volna. Az ItK által felnevelt nemzedékek hozták felszínre ezt az anyagot, bár maguk szintézist sohasem alkottak belőle.

De ezzel az eredményre tekintő kiegészítéssel is téves következtetések kiinduló pontja lehet a fönt rögzített közvélekedés. Nem elsősorban azért, mert az ItK esztétikai szempontú értelmező tanulmányokat is közölt, első szakaszában is. Hanem azért, mert ez a vélekedés a pozitívizmust és a filológiát meg a tárgyátörténetet egynek veszi, s így mindháromnak eltorzítja itteni s általános jelentését egyaránt. Másodszor azért, mert az egyes nemzeti irodalmak pozitívizmusát azonosnak fogja föl, holott az irányzaton belül erős nemzeti különtörékvések érvényesültek. Végül, de nem utolsó sorban azért, mert föltételezi, hogy eseményeket feltárni, keletkezés-történetet előadni, tárgyátörténetet leírni határozott történeti—esztétikai fölfogás nélkül is lehet. Menjen azonban végre bármily eltanult módon, bármily mesteremberszerűséggel is a föltárás és a leírás — elméleti megfontolások nélkül lehetetlen. S ha az utód mégis pusztá szokást követve járna is el, az előd nem tehette meg: ami az utódnak rutinmunka lett, — az az elődnek eszmélkedés és döntés tárgya volt egykor.

Ezt az első eszmélkedést és döntést az ItK esetében második szerkesztője, Szilády Áron végezte el. Egy intézmény, egy fölfogás, egy réteg letéteményeseként vitte persze keresztül fölfogását. De igen határozott arcú s akaratú egyéniség is volt, s így egyedi vonásaira is folyton figyelnünk kell. Mellette állandon számolni kell Heinrich Gusztáv szerepével. Névszerint tisztet ugyan soha sem viselt a lapnál, de mint az Irodalomtörténeti Bizottság előadója és hangadója, megkülönböztetett figyelemmel kísérte a lap útját; afféle szürke eminenciása lett.

Mielőtt azonban ezeket a társadalmi és egyéni tényezőket sorra vennénk, adjuk meg a folyóirat tárgyi történetének legalább vázlatos leírását.

A lap tárgyi történetének vázlatos főbb mozzanatai. — Az ItK létrehozását 1890-ben határozta el az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya. Első száma 1891-ben jelent meg. Szerkesztőül előbb Sziládyt szemelték ki; mivel azonban őt egyéb teendői akadályozták, *Ballagi Aladárt* kérték föl e tisztre. Egy esztendő múltán azonban már fölszólították bizalmasan, mondjon le önként. S mivel nem tette, a második év végén határozattal mozdították el. Ezután valóban Szilády vette át a lapot, s neve haláláig, 1922-ig maradt a folyóirat homlokán, bár szerkesztősége a 10-es évektől már inkább csak névleges volt. Ténylegesen *Dézi Lajos*, s még inkább *Császár Elemér* látta el a feladatot. Szilády halála után névszerint is ő lett a lap szerkesztője s maradt élete végéig, 1940-ig. Ekkor *Kéky Lajost* bízták meg a szerkesztéssel. Feladatát a háború végéig látta el, midőn rendre *Eckhardt Sándor*, *Tolnai Gábor*, *Klaniczay Tibor*, *Németh G. Béla* s *Szauder József* kezébe ment át a folyóirat gondozása. A folyóirat történetének vázlatában ezúttal csak Kéky szerkesztésének bezárultáig megyünk el.

Az első világháború utáni esztendőkből, 1924-ig, s a második világháború alatti s utáni években, 1950-ig rendszeretlenül, csökkentett és eszerleges terjedelemmel jelent meg, az illető korszakok papír- és pénzügyi nehézségei következtében. A folyóirat költségeit végig az Akadémia viselte. Nagy nyolcadrét alakjától egyszer sem tért el. Általában két havonként, egy-két szakaszában azonban havonként, másokban viszont, különösen kezdő évtizedében évnegyedenként jelent meg, s a nyolc—tíz nyomdai ívet rendszeresen nem haladta túl.

A lap alapításának helyzete: küzdelem az értelmiségért. — Az ItK-t 1890-ben alapították, s 1891-ben jelentették meg. Azokban az években tehát, amelyekben a magyar nagyvárosi polgárság úttörő művelődési lapvállalkozása, *A Hét* is megjelent. A két tény között látszólag semmi összefüggés nincs. S az összefüggés valóban nem közvetlen, de nagyon is szoros. A lap alapítását *szűkebben vett tudománytörténeti külső* tekintetben ugyan az indokolta, hogy az Akadémiának az idő szerint nem volt magyar irodalomtörténeti folyóirata; még olyan sem, mint évekkel előbb *Abafi Lajos* Figyelője, melyet bár nem az Akadémia adott ki és nem ő szerkesztett, de amelyet mint donátor, rendszeresen támogatott. Lehetővé pedig részint a 80-as évek általános gazdagodása tette: a művelődési kormányzat vállalni tudta újabb szaklapok megindítását. Részint pedig az, hogy a 67 utáni egyetemi oktatás fölnevelt immár egy olyan tanár-nemzedéket, amely nemcsak igényelte az irodalomtörténeti lapot, hanem már meg is tudta tölteni közleményeivel.

Rejlett azonban e tudománytörténeti külső motívumok mögött egy mélyebb *ideológiai-társadalmi* mozgó mozzanat is: a küzdelem ez, amelyet a különböző művelődési—társadalmi törekvések a gyorsan növekvő értelmiségért vívtak. A lanyha 80-as évek után a 90-esekben hallatlanul fölerősödött ez a küzdelem, s még az egyházak is sorra jelentették meg a maguk frissen szerkesztett, nagy anyagi áldozattal járó művelődési s tudományos *Szemléit*ek. Míg azonban *A Hét* elsősorban a szabad foglalkozású értelmiségre számított, e *Szemlék* éppúgy, mint az Akadémia ez új közlönye is a hivatalnok értelmiségre, kivált a tanárságra. Szilády lapja ugyan elvből elutasította a kor irodalmával való foglalkozást, mint *még nem történeti* anyagot; ha azonban ez évtized városi irodalmáról „*Ad vocem*” című személyes—polémikus glosszarovatában mégis szó esett, könnyen csúszott ki tolla alól a „léha” s a „nemzetietlen” jelző, amellyel akkoriban egyértelműen a *Hetet* volt szokás illetni. A döntő perze nem Szilády egy-egy alkalmi kifakadása, hanem fölfogása. Ennek jobb megvilágítására érdemes egy rövid pillantást vetnünk Ballagi balsikerű nyitására, mert — bár nem hagyott nyomot a lapon —, egy tudománytörténeti kulcs helyzet rejlik mögötte.

Ballagi bukása: a nemzetkarakterológiai szellemű tárgytörténet erőfölénye. — Ballagi jó nevű egyetemes történész volt, s ebben a lap alapítói biztosítékot láttak a folyóirat kellő színvonalára. De mind Ballagi *személyi tulajdonságaiban*, mind *irányában* csalódtak. Hanyagul szerkesztett, s nem is volt eléggé otthon az irodalomban. Egy tudatlan szerzőjének a tollából például a Zrinyiász egyik részletét, amely az Esterházyak levéltárában is megvolt, mint Esterházy Pál frissen fölfedezett versét közölte. Abafi Figyelőjével ugyan nem egyszer esett meg ilyen balfogás, az Akadémia mégsem vonta meg tőle támogatását. A megnövekedett öntudatú egyetemi értelmiség közvéleménye ekkor azonban már nem viselt el ilyen kalamitást; a nagy nyugati testvér-vállalkozások mércéjével mért.

Fontosabb lehetett azonban az elégedetlenség Ballagi irányával. Az általa szerkesztett két évfolyam azt tanúsítja, hogy tervezett iránya egy oly *művelődéstörténeti változattal* mutatott volna rokonságot, amelynek középpontjában már *nem a nemzetkarakterológia* állt. A művelődéstörténeti irány sohasem volt egységes. A századvégre azonban egészen új törekvésekre szakadt szét. Elég erre nézve Burckhardt vagy Mommsen fölfogását az irányzat századközépi képviselőivel, Schlosserével, Curtiuséval, Dunckerével összevetni. Burckhardt, tudjuk, a

nagy egyéniség létrejöttére és történeti szerepére összpontosította figyelmét, Mommsen pedig a nagy államalakulatok keletkezésére és történeti lehetőségeire. A civilizációs fejlődés és az ideológiai progresszió amaz egységére, amely a századközépiek figyelme középpontjában állt, ők kevés súlyt helyeztek. Diltheyben pedig már oly neveltje áll előttünk az iskolának, aki annak fölszámolásán munkálkodott. Mely konkrét változatához vitte volna közel a lapot Ballagi, ha tovább szerkeszt, nem lehet tudni. Bodnár Zsigmond alapjában újhegeliánus irodalomtörténetének, mindenestre, terjedelmes méltatást szentelt, szerzőjének pedig bő teret ígért és engedett. S feltűnő hangsúlyt nyertek lapjában Rényi Rezsőnek s néhány társának a burckhardti felfogás és módszer szellemében fogant szintetizáló korszakbemutatói is.

Bukása arról tanúskodhat, hogy a tanárságnak, a hivatalnok értelmiség szellemi felső rétegének nagy része ez időben nemcsak ragaszkodott ahhoz a történetfelfogáshoz, amelynek a népies, liberális—romantikus nemzetkarakterológia állt a középpontjában, hanem — az új, polgári—városi művelődési irányzatok polarizáló hatására — egyenesen be is zárkózott abba, több évtizedre. Horváth Jánosék 1905-ös alapítású *Irodalomtörténete* is erről tanúskodik: néhány esztendőös valódi különbözés után felfogása és anyaga alig különbözött az ItK-étől. Igaz, eredetileg is történetfelfogásában állt legközelebb az *Irodalomtörténet* idősebb laptársához. Ez a történet szemléleti bezárkózás a kulcshelyzet, amire korábban utaltunk.

A „névtelenek” folyóirata, a részletkutatások gyűjtőpontja. — Az ItK sohasem közzétette céljait kifejtő programtanulmányt. Sem Szilády alatt, sem utódai alatt. Azokat a vitákat sem foglalták jegyzőkönyvbe, amelyek folyamán a lap arculatát, a szerkesztés irányelveit megformálták. Csupán az Akadémia I. Osztályának Közleményeiben olvashatunk egy féllapnyi határozatot. Ez — magának az alapítás tényének bejelentése után — így hangzik: „Tartalma két fő részből áll, u. m. feldolgozott cikkekből és adattárból. A feldolgozott cikkek nem annyira esztétikai, mint a tárgy történeti oldalát tekintő szempontból irandók. A hazai irodalomtörténet egyes szakaszainak tárgyalása és illusztrálása céljából a külföldi irodalmak története is érinthető, sőt közös forrásból eredett irodalmi tárgyak földolgozásának összehasonlítása, valamint magyar tárgyú idegen művek ismertetése végett az ezek körül külföldi irodalmak történetében képződött felfogások érintése és fejtegetése kívánatos is.” Legyen a lapban állandó könyvészeti rovat s kritikai, a hazai, illetőleg a hazai tárgyú külföldi irodalomtörténeti művek bírálata. „A folyóiratot az Akadémia adja ugyan ki, de a szerkesztésért a szerkesztő felelős” (Akadémiai Osztályközlemények, 1891. 62. l.).

Ezt a határozatot nem jelölte nevével senki. De ha a lap létrehívóinak jegyzőkönyvi névsorán végigtekintünk — Gyulai, Szász Károly, Heinrich Gusztáv, Beöthy Zsolt és Szilády Áron — akkor nyilvánvaló, hogy a határozat Heinrich és Szilády szellemét lehelte és keze nyomát viseli. És valóban, Ballagi is kibuktatói között a kettejük nevét említi elsősorban. Rajtuk kívül tudománytörténeti értelemben vett „nagy név” kevés fordult elő az ItK-ban. Sőt, voltaképp az ő szerzőként való jelenlétük sem jellemző. Szilády három évtizedes szerkesztése alatt három nyomdai ívnél nem tett közzé többet saját írásaiból lapjában. Heinrich ugyan elég sokat publikált benne; ő azonban a maga fölényes (majdnem cinikus) nagyvonalúságával és nilusi termékenységével bárhova írt. Szerzőként való szereplése nem fémjelmezte sem a lap irányát, sem pedig színvonalát. Pintér Jenő állítása, hogy a lap gyakori s jellemző szerzői voltak Beöthy és Riedl, nem áll meg; a viszony a lap részéről irántuk (később említendő okokból) majdnem hívős, enyhén ironikus volt.

Az ItK, azt mondhatnánk — nyilvánvaló túlzással — a névtelenek folyóirata volt. Azoké, akiknek munkássága tárgyban is, terjedelemben is szűkkörű volt, de amit irtak, nagy felkészültséggel és alapos tárgyismerettel irták meg. Dolgoztak ugyan belé bőven jegyzett nevű, tisztességes és bő szorgalmú közepszerzők is, mint Császár Elemér, Papp Ferenc, Váczy János vagy Galamb Sándor — nem kevesebb fölkészültséggel és tárgyismerettel ők sem. A statisztikák mégis a párcikkés névtelenek javára döntenek. A lap művelődésszociológiai nagy jelentősége — mint erre már utaltunk — nem utolsó sorban az, hogy fölnevelt és maga köré tömörített egy olyan réteget, amely képes volt ama részletkutatásokat elvégezni, amelyek nélkül összegező rendszerezések, egyetemes igényű földolgozások sohasem jöhetnek létre. Eleve részletkutatók voltak; ha teljes témát vettek is munkába, részletmunkaként dolgozták föl azt is. Szilády szerint még nem érkezett el a szintézis ideje; nem a szemlélet hiányzott szerinte, hanem az anyag volt hozzá még elégtelen. Ezt a részletre specializálódást — amely a lap legjellemzőbb „pozitivistá” vonása — Heinrich is, Szilády is szorgalmazta.

A két mentor: Heinrich és Szilády. — Ennek a névtelen munkatársi gárdának irányzatát, témakörét, módszerét a szerkesztő Szilády és a nevelő Heinrich célunkhoz mért jellemzése nélkül nem lehet karakterizálni. Mintegy az ő arcukról kell a folyóirat szerzőinek jellemét is leolvasnunk, s felfogásukat felfogásukkal összefoglalnunk. A részletkutatások összetartó erejét, koherenciáját az ő felfogásuk adta meg.

Szilády. — Sziládyról meglehetősen számú emlékezés maradt fenn. Robusztus természetével, komor szótlanúságával, lefogyt indulatosságával, vidéki magányával, elképesztő munkabírásával, mérhetetlenül nagy és mérhetetlenül vegyületes ismeretanyagával emlékezésre, sőt, mondatereztésre serkentő alak. Felfogását bemutató dolgozat azonban alig készült. *Horváth János*nak is gondolatban egyik legszűkösebb munkája a róla szóló emlékezésé. Legjobb mindmáig az a pályavázlat, amelyet *Bálint Sándor* disszertációja adott útjáról és életművéről.

Szemléletének, műveltségének rétegei. — Szerkesztői jellemzések különlegesen fontos látnunk a szemléletében egymásra rakódó rétegeket. Mert egyéniségének egyik legjellemzőbb vonása az a roppant makacsság, amellyel egy-egy magáévá tett nézethez ragaszkodott. Amidőn például már Vámbéry is egyre bizonytalanabb lett fölfogásában, Szilády továbbra is dédelgette a török rokonság elsőbbségének gondolatát. A szógyök-elmélet is rég a múlté volt már, s ő még mindig talált benne használhatót. S a Pelbárt-ügyben is mily nehezen látta be Horváth Cyrill igazát — ha ugyan egyáltalán belátta: szívével!

Autodidaxisát, mely örökös nyelvtanulásában érvényesült, el szokás túlozni. Valójában ritka jó alapozást kapott. Apjának, a művelt dunántúli papnak házából az ország akkor legjobb középiskolájába, a nagykőrösibe került, ahol Arany is tanára volt. A debreceni teológián pedig a főiskola akkor egyik legtudósabb egyénisége, az öreg nyelvész—orientalista polihisztor Lugossy József vette oltalmába. Mestere szemléletében a fölvilágosodás protestáns etikai racionalizmusa az európai, kivált pedig a német romantika népköltészet-kultuszával, nemzet-fölfogásával és összehasonlító nyelvi érdeklődésével kapcsolódott egybe. Szilády egész életre szóló általános irányzódást vitt magával mellőle; de konkrét tételeket és nézeteket is, pl. említett török rokonszenvét vagy szógyökfelfogását. S a romantikus polihisztor oltotta belé az egyéni fölismerés, a deduktív módszer s az intuício méltánylatát, majdnemhogy előjogát is. Bármennyire megismerte és elismerte is később a pozitívista módszerek teljesítő képességét a filológiában, sohasem vetette magát alája sem fraktívizmusának, sem indukció-kultuszának, sem pedig statisztikai szemléletének. Pelbárt protestáns előfutár-voltához például, mely valóban alig számíthatott többnek intuitív ötletnél, lelkében mindvégig ragaszkodott.

Erre a romantikus polihisztori rétegre épült rá *göttingai* másfél esztendőjének eszmei ihletése. Az európai filológia fellegrára volt ekkor Göttinga, s a legjobb európai egyetemek egyike. Gaston Paris, a francia szövegkiadás jövőndő nagymestere Sziládyval egyidőben tanulta Bonnban, s alkalmilag itt, majdani művészetét. A hét híres professzor szelleme, akik polgáris nemzeti liberalizmusuk jegyében oly bátran álltak ki a királyi rendi önkénye ellen, elevenen élt. A hangsúly ugyan egyre inkább a nemzetire helyeződött át. A romantikus és a pozitívista liberalizmus félig még haladóan nemzeti, félig már visszahúzóan nacionalista egybeolvastása ment itt végbe.

A német *művelődéstörténeti iskola* egyik fókuszusa volt ez az egyetem. A restauráció és a Lajos Fülöp alatt kivirágzott francia liberális—radikális polgári történetírás német rokona volt ez az iskola. Annak erős tudatát az osztályharc központi jelentőségéről azonban nem birtokolta. Nem tagadta az osztályharc tényét, de az egymást fölváltó s az egymást meghaladó korszakok lényegét *civilizációs—művelődési irányok küzdelmében* látta. Az említett franciák szerint a művelődési irányzatok: eszközök az osztályharcukat vívó rétegek kezében; e németek szerint viszont az egyes rétegek (és nemzetek) harca eszköz a civilizációs—művelődési korszakok és irányzatok küzdelmében; az egyes rétegek (és nemzetek) harca e küzdelem keresztülvitele által eszközlője a történeti haladásnak. A német idealizmus eszmevilága, a Hegelben csúcsozó Történelem-hit eszmevilága mélyen áthatotta a századközépi művelődéstörténeti iskolát. Az említett francia történészek fejlődési célképzetét a polgárság liberális jogállamának tökéletes civilizációs szervezetsége fogta egybe; e németekét viszont a nemzeti liberális eszme kibontakoztatása a *nemzetjellemtan* jegyében: a saját elvű nemzeti fejlődés, a múlttól meghatározott folytonosság, a nemzeti emberideál megvalósítása. A franciáknál (és angoloknál) ezek a követelmények ekkor már megvalósítottan, mintegy eleve adva voltak. Ezeknek a követelményeknek a jegyében a protestáns erkölcsant a németeknél nemzeti liberális erkölcsantáná világiasították el, a nemzeti jellem értékeinek megvalósítását viszont lassan vallásos, transzcendens erénnyé és kötelességgé változtatták át.

Kiket hallgatott Szilády a századközép kiválóságai közül, pontosan nem tudjuk, de talán nem is fontos. Ezekben az esztendőkből s ezek közelmúltjában Ottfried Müller, Gervinus, Dahlmann, Herbart, Jakob és Wilhelm Grimm, Benfey, H. G. Ewald, Ernst Curtius tanított itt, többek között. Tanításaik elevenen éltek és hatottak Göttingában. A Grimmek örökségének ihletése a nemzeti irodalom és a népköltészet, az irodalomtörténet és a nyelvtörténet elválaszthatatlanságára tanította Sziládyt, Benfeyé arra, hogy a régi irodalom értéke a nemzetközi folklore ismerete nélkül lehetetlen, Ewaldé arra, hogy a középkori irodalom érintő folklore mélyen át van itatva a közelkelt és a mediterrán világ szellemével. A legfontosabb közülük mégis Gervinus ihletése lehetett. Gervinus híres irodalomtörténete (— a legjobb nemzeti irodalomtörténet R. Wellek szerint Taineig —) a nemzeti liberális romantika, a kezdődő pozi-

tivizmus és a német művelődéstörténeti iskola sajátos szintézise volt. Azt vallotta Gervinus, őt nem foglalkoztatja esztétikai tekintetben az irodalom, mert nem is ért hozzá; őt a német nemzet szellemi tudatosodásának, szellemi egyéniségének kifejlődése érdekli. S mivel ezt az irodalom mutatja legfolytonosabban és legkövethehetőbben, ezért dolgozza föl nemcsak az irodalmat, hanem mindazt, a civilizációs és élettani körülményt is, amely befolyásolta e költészet fejlődését. Gervinus, persze, kitűnő esztétikai érzékenységgel rendelkezett, de e programszerűen esztétikátlan célkitűzése elhatározó volt, és megvilágító ma is az európai tudományosság e korszakára.

Fontos, hangsúlyozni, hogy Szilády ezzel a göttingai, ezzel a gervinusi szellemmel töltkezve tért haza, s került Arany s még inkább az Aranyt közvetítő Gyulai befolyása alá s személyes varázkörébe is. Arany folyóiratai megszüntével szorosabb kapcsolódás és határozottabb cél nélküli búvárkodásban telt el majd egy évtizede. A Lugossytól, főleg pedig a Göttingából hozott tömény tudományos légkör arra ösztönözte, hogy folytonosan benne maradjon az európai tudományosság áramában, kivált a föllendült filológiában. A filológiát a hazai fél-tudományos közvélekedés (fél-tudományos szellemtörténetészeink hatására) máig makacsul társítja, sőt azonosítja a pozitívizmussal. Pedig — tudhatjuk valamennyien —, még a filológia XIX. századi nagy föllendülése sem hozza kapcsolódik: a kialakuló romantikus összehasonlító tudományok — az összehasonlító vallástörténet, néprajz, irodalomtörténet, főleg pedig az összehasonlító nyelvészet — virágoztatták újra ki. A művelődéstörténeti iskola pedig sokszorosan aláhúzta nélkülözhetetlenségét, s módszereinek finomítását, megbízhatóságának fokozását szorgalmazta s mozdította elő. Boeck és társai nem önmagukért hajszolták a tényeket: a görög világ, a görög élet, a görög szellem minél hitelesebb és átfogóbb rajzát óhajtották nyújtani. A pozitivisták tovább szélesítették a filológia fegyvertárát, s az irány bölcséleti értelmű szintézisre törő nagy képviselői kitűnően ki is használták lehetőségeit. Azoknak a kezén azonban, akik a szintézisig nem értek föl, akik filozófiátlanul hajtogatták az irány egyik alapjelszavát, a ténytisztelést — valóban önmagáért való üres tudóskodás lett a filológia. Szilády nem tartozott közéjük. Szintézist akart: nem ugyan a pozitívizmus, hanem a nemzetjellemtan jegyében. A pozitívizmus, a Taine-féle nemzeti alaptulajdonság tana őt e szintézis lehetőségének hitében erősítette meg. De egyben meggyőződésévé tette azt is, hogy a szintézisig hatalmas anyagot kell föltárni; irodalmi is, az irodalmat befolyásolót is.

A szintézis szellemét és célját illetően azonban aligha volt kétsége. Két évtizeddel később — már az ItK szerkesztőjeként — Beöthy híres milleniumi, sokszoros, kétkötetes irodalomtörténetéről előbb (meleg) ajánlást, majd (éles, de kitűnő) bírálatot íratott (— a lapra jellemző módon: „névtelen” szerzővel, Korda Imrével —). Ez a bírálat azt tartotta az irodalomtörténetírás feladatának, hogy „a magyar ész összes alkotásainak történetét” megírja, s ne korlátozódjék csupán a magyar művészi géniusz termékeinek bemutatására, kivált a régi irodalomban. Elismerte, hogy a régi irodalmat illetően „szegényesen állunk” „más, nagy nemzetek irodalmához képest.” Ennek ellenére, illetőleg éppen ezért azt kívánta, bármennyire nem művésziek is e régi korszakokban „a magyar ész alkotásai,” az irodalomtörténetírásnak mégis úgy kell bemutatnia őket, hogy a magyar szellem, a magyar jellem akkori sajátosságairól kedve legyen az olvasónak tájékozódni; „a fejlődésmenet” ismerete szükséges a nevelő, a tudatosító önismerethez, s így a fejlődésmenetből egy korszak sem maradhat ki. (1896, 116—123) A *Kis-tükör*-ről viszont maga Szilády írt elismerést íróniával vegyítő cikket. Egyetértett a nemzeti eszme, a nemzeti érzés tudatosodásának középpontba állításával, de kevesellte a régi magyar irodalom s a régi magyar művelődéstörténet bemutatását éppúgy, mint saját kora „nemzeti szellemű” költőinek (pl. Lévy Józsefnek) bemutatását is. „Úgy hisszük, — így zárta ismeretét, — hogy a szerző csak azért terjeszkedett ennyire [az újabb, a kevéssé nemzeti szellemű irodalom ismertetésében], hogy azokat az igen megszívlelendő tanácsokat, figyelmeztetéseket intézhesse a meg nem nevezettekhez [a nem eléggé nemzeti szelleműekhez], amelyeket előadása közbe szőtt.” (1896, 380—81)

Ezt azonban már a 90-es évekből idéztük; de Szilády már a 60-as évek közepén, harminc esztendőskorában is hasonlóan vélekedett. Arany, mindenestre, folyóiratai bukása után, mint akadémiai főtitkár is erősen számon tartotta Sziládyt, s amidőn Toldy meghalt, őt bízták meg a Régi Magyar Költők Tára szerkesztésével. Minden kötete, minden szöveggondozása, minden szövegértelmezése nagy érték máig. Módszerét leírni mégis szinte lehetetlen. Minden megoldása egy-egy adott alkalomra van szánva; az alkalmi kombinációk filológiai zsenije Szilády. Nem az ítélet ereje, hanem a kombináció készsége az ő tehetségének fő jellemzője. A középkori filozófiát jól ismerte, de a filozófiai gondolkodás, a bölcséleti ítéletalkotás maga mélyen idegen volt tőle. S így idegen a történetfilozófiai is.

E tekintetben tanítvány maradt élete végéig. S ha tágabb értelemben a göttingiaké, a művelődéstörténeté, szűkebb értelemben, a magyarság fejlődés- és jellemképét illetően első-sorban Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc nemzedékéé, irányzatáé. Az előbbivel hódoltsági okiratokat adott ki együtt, s mindkettőjükkel osztozott a századközép protestáns nemesiskolák történetírásának felfogásában. Például ama két jellegzetes vonásában, amely egy-

részt a törököt idealizálta a Habsburg központosítással szemben, másrészt a középkori egyházat marasztalta el súlyosan a nemzet föltételezett sajátos pogány kori szellemi értékeinek szétbomlásáért. S mint ez a történetírás, Szilády is osztozott a darwini létharc tételének befogadásában, történeti alkalmazásában: a nemzetek története a nemzetek létharca. S bár a nemzetiségekkel szemben szerkesztősége alatt sohasem engedte útszéllivé válni a hangnemet, már első esztendejében hozott olyan tanulmányt, amely pl. a románsággal szemben éles elutasítást fejezett ki. „Ad vocem” c. rovatában pedig a nemzeti létharc sikeres megvívása érdekében utasította el „a nemzeti léhaságot”, amellyel, mint utaltunk rá, az időben egyértelműen A Hét irányát volt szokás vádolni. Ellenzéki szakaszában tagja, országgyűlési képviselője volt a Tisza-pártnak; a 75-ös pártegyesülés után azonban letette megbízatását. Bálint Sándor szerint elfoglaltsága miatt; de bizonyosan közrejátszott következetes Habsburg-ellenesége is.

A tekintetek közül, melyekben Szilády műveltsége és felfogása meghatározta a lap körének munkáját, három látszik különösen fontosnak. A régi, a *kuruckor* előtti, főleg pedig a *teréziánus kor előtti* irodalomra összpontosította munkatársai figyelmét. A legjobb eredményeit is itt, kivált a kódex-irodalom feltárásában, meg a reformáció korszakának megvilágításában érte el az ItK. A reneszánsz iránt viszont bizonyos érdektelenséget mutatott, szemben Ballagi két esztendejével. A XVII. és XVIII. századból pedig elsősorban Erdély szellemi élete felé fordult.

A második következménye a lapban az volt műveltségének és érdeklődésének, hogy hatalmas anyagot tett közzé részint feldolgozásokban, részint adattári publikációkban második- és harmadonabeli, sőt osztályozhatatlan szintű íróktól is (pl. Hóry Farkas, Buzinkai Mihály, Grádeci Horváth Gergely stb., stb.). Azt a *kitöltő közeget*, azt a táptalajt hozta így felszínre a lap, amely nélkül az irodalom folyamatait, a nagy művek, nagy korszakok és nagy irányok előkészületeit s közvagyonná válását lehetetlen megragadni.

Végül, harmadszor a lapot szinte egyértelműen az *irodalmi művelődéstörténet* síkjára állította be. A régi ItK-nál érdekesebb olvasmányt keveset találhat a régi magyar életformák, a régi magyar művelődés, a régi magyar gondolkodásmód és szokásrend tudós kutatója és kedvtelő olvasója. Az irodalomtörténet, kivált pedig az irodalomesztétikust viszont joggal fogja el a türelmetlenség, midőn Jászay Pál naplóját évfolyamokon át látja közölni, holott az írókról, irodalomról, sőt az általános közizlésről szóló tájékoztatásai is bőven elférnének öt-hat lapon. Ez a művelődéstörténeti anyag elsősorban az írástudó rétegek, a nemesség és hozzá kötődő honorációról értelmiség életéről szólt. Ez természetes is; az azonban már Szilády szemléletének korlátozó következményeiből fakadt, hogy a jobbágyvilághoz s a városi polgársághoz kapcsolódó értelmiségi életanyagról viszonylag kevés szó esett e közlésekben.

Sziládynak vajmi kevés közvetlen köze volt a filozófiai értelmű pozitívizmushoz. A tények szenvedélyes gyűjtése és kombinációja a művelődéstörténetet is jellemezte. A pozitívista filológia lélektani, stilisztikai, kultúrhistoriai fogásaiból viszont sokat tanult. De a filológiát is inkább Boeck és társai módjára fogta föl: minden tény mögött az egész nemzet, az egész korszak művelődését érzekelte. Nem a szintézis igénye hiányzott belőle, hanem szintézisének alapfogolata, a romantikus nemzetjellemtan vált egyre avultabbá, egyre alkalmatlanabbá valódi szintézis összetartására. Ezt azonban sem ő, sem rétege nem vette tudomásul. A *rendszerező elv*, a *világkép birtokának tisztázatlan tudatú (téves vagy önámító) föltételezésében élték*; próbát, mindenestre, nem tettek ez elv szintetizáló érvényességével. Középkori témaköreiket a közvetlen európai kapcsolódás megóvta a szűk provincializmustól, XVI–XVIII. századi földolgozásait azonban már erősen kísértette. Több évfolyamát lehet a folyóiratnak átlapozni például anélkül, hogy Herder, Goethe, Jean Paul, Schiller irányt jelző, a magyar s a középeurópai irodalmat közvetlenül érintő nagy neveivel találkozoznánk. Hogy mégsem süllyedt le a lap egészen e korszakokat illetően sem a vidékiesség s a jelentéktelen témák hinárlásába, az a nemzedék *tárgytörténeti* irányultságának köszönhető; annak a tárgytörténeti irányultságának, amelynek egy külön válfaját alakította ki a nemzedék első számú nevelője, Heinrich Gusztáv.

Heinrich. — Szilády munkatársainak többségét, mondhatnánk, készen kapta; Heinrich iskolájában fölkészülten. Heinrich szociológiai tekintetben tudománytörténetünk egyik fölötté érdekes alakja. Esemény ugyan nem sok történt életében azontúl, hogy szűkös német kishivatalnokai környezetből a magyar Akadémia főtitkári székébe emelkedett, a pesti Egyetem totumfakjára lett, s a tudományos élet mindeneseül fogadtatta el magát. S mindezt — a „családi Magyarországon” —, anélkül, hogy különösebb pártfogói had állott volna mögötte. Sőt, barátai is csak gyéren akadtak. Az erős ember példája. Esze gyors, helyzetfölismerése rögtöni, szava találó és éles. Taktikai érzéke sohasem hagyta cserben. Azonnal átlátta környezetet gyengéit, s gátlátalanul ki is használta. Nemcsak tanulmányozni szerette Machiavellit — tanult is belőle. Még az öreg Gyulai is tartott tőle, s mögötte — a Buda Halálára célozva — „szász Detrének” nevezgette. Mert az intrikában különös kedvét lelte Heinrich. Rokonszenvesnek nem mondható passziója azonban gyakran járt haszonnal: élvezte, ha magát rejtő önzés vagy ranggal fedett ostobaság az ő közbejöttével lepleződött le. Vele született-e fonák-

ság iránti érzékenysége vagy valamely életmozzanata alakította ki — itt nem vizsgálhatjuk. Célrátörését, céltudatosságát mindenestre ez is bizonyítja; ezért említettük meg.

A magyar tárgy történet kialakítója. — Tudományos céljait a hetvenes évek második felében alakította ki véglegesen. Arany Lászlóék nemzedékével indult, s a 70-es évek elején az Endrődi—György Aladár—Szana-féle Figyelőben gyülekező kispolgári ellenzékhez mutatott vonzódást. A hettnér—brandesi *ideológiai központú* polgári liberális irodalomtörténetírással rokonszenvezett. Az évtized közepétől azonban — okait egyelőre nem ismerjük: miért — részint a német klasszikus filológia Rietschl-féle *szövegátgató* irányzata felé fordult, részint pedig a német irodalomtörténetírás Scherer-féle *tárgykövető* irányzata felé. A szöveg művelődéstörténeti asszociációinak fonalán igyekezett a mű keletkezési korszakának és irodalmának egyetemességéhez eljutni *lépésről lépésre az első*. A hasonló jelenségek összevetésével, változataik keletkezésének magyarázatával, áramlási útjuk követésével törekedett művelődési szakaszok és körök rendjébe illeszteni a vizsgált műveket és a szerzőket a *második*. Rietschl-et „a filológia fejedelmének” nevezte Heinrich is, akárcsak német tanítványai. Schererhez pedig kölcsönösen nagyra becsülő barátság is fűzte. Szorosan azonban egyiket sem követte. Midőn létrejött a Philológiai Társaság, lapját ő vette (vagy inkább ragadta) kezébe, s két évtizedes szívós munkával a tárgy történet egy sajátos magyar változatának műhelyévé s a magyar irodalomtörténetírás nevelő iskolájává tette.

A tárgy történetet ma sokan hajlamosak az összehasonlítás részint ama primitív válfájával azonosítani, amely a témák útját és rokonságát külsőlegesen hasonlóságai alapján igyekezett megállapítani; pl. a történetek, a figurák, a helyzetek egyes esetleges elemeinek hasonlósága alapján. Részint pedig ama válfájával, amely hatásokat kutatót ugyancsak esetleges életrajzi, érintkezési, olvasmányi (stb.) kapcsolódásokra támaszkodva. A tárgy történet azonban nem ez, s Heinrich számára sem volt ez. Számára az irodalmi tárgy jellemző tulajdonságainak olyan számbavételét, leírását, keletkezés-magyarázatát jelentette, amelynek segítségével az *beilleszthető a világirodalom tárgyainak sorába*, a művelődési jelenségek azonos csoportjába. Nem a témátörténettel, nem az irodalmi szujet-k történetével volt egyenlő számára a tárgy történet, hanem az irodalmi objektumok történetével. Az író, a mű, a közönség tulajdonságai és viszonyai mind tárgyai, feladatai voltak kutató tevékenységének és irányának.

Működésének és irányzatának fő gyengéje az, hogy az irodalmi mű tulajdonságait *általánosítva, elvontan éppúgy nem igyekezett soha megállapítani, rendszerbe és fontossági sorrendbe állítani*, mint a művészet, az íróét sem. Sőt, a 70-es évek második felétől fogva gúnyosan elfordult mások minden ilyen kísérletétől. Tapasztalati úton igyekezett s vélt eljarni: *amit a már tanulmányozott és a már elismert irodalmi művek és írók tulajdonságaiként tekintett a közönség, azt kereste a maga kutatásai körében is*, a még addig le nem írt vagy a még eléggé meg nem vizsgált művek és pályák, írói egyéniségek és művészi korszakok esetében is. Így írónk és irodalmi műveink az európai irodalom tárgyai sorába iktatódtak ugyan, de gyakran esztétikai tekintetben esetleges vagy mellékes vonásaikon át. Utcai kiszólással azt mondhatnánk, Heinrich és tanítványai számtalanszor a gombhoz varrták a kabátot. „Wesselényi Miklós iskolázatása”, „Wesselényi Miklós mecénási működése”, „Wesselényi Miklós könyvrendelése” — az ilyen és hasonló című és témájú cikkeknek se szeri, se száma. Bennük azonban sokszor egész arcképrajzot kapunk az illető íróról, teljes leírást az illető jelenségköréről és korszakról. S az is kiderül jónéhányszor, hogy a cikkek szerzői jól ismerték évtizedeik korszerű módszereit, elméleteit, s alkalom adtán éltek is velük. *Világos esztétikai vagy történetfilozófiai rendszerező elvű tanulmány* azonban ritkán állnak össze dolgozataik. Munkásságuk nem esztétikátlan volt vagy történetfelfogás nélküli, hanem mérhetetlenül és kezdetlegesen eklektikus mindkét szempontból. Munkájukba illesztettek bármily esztétikai, történetbölcséleti, lélektani tételt, szöveget, közhelyet, ha gondolatmenetük váza, előadásuk menete, retorikájuk lendülete megkívánta. Maga Heinrich például anyagban és megfigyelésekben egyaránt gazdag tanulmányának részleteit Kisfaludy Sándorról olyan „morális”, „esztétikai”, „történeti” frázisokkal kötötte át s zárta le, amelyeknek az átkötés, a lezárás szokásos retorikai feladatán túl alig lehetett szerepük, jelentésük; fölüeny okossága kizárja, hogy komolyan vehette volna őket.

A régi ItK tárgy története nélkül meg sem mozdulhatna mai irodalomtörténetírásunk; de vajmi kevés a folyóiratban az olyan tanulmány, amelyet klasszikus értelmű tanulmánynak lehetne tekinteni; amely tisztázott, rendszerezett s jelentős esztétikai s történeti szemlélettel volna megírva. Voltaképp csak az a kizáró elv érvényesült a folyóiratban szemlélet tekintetében következtesen, hogy a nemzetkarakterológia századközépi elvét, amely az erkölcsi világrend jelenlétének föltételezésével társult, ne sértse meg a tanulmány szerző felfogása. Beöthy *Szépprózai elbeszélését* mindig nagy elismeréssel illették a szerkesztő, a mentor és szerzőik egyaránt. Beöthy későbbi, 80-as évek utáni tevékenységéről azonban többnyire enyhe íróniával szóltak. A nemzetkarakterológiát Taine s mások tanaival megújítani igyekvő *elméleti törekvéseinek is* szólt ez, de még inkább *esztétizálásának*, főleg pedig *retorikájának*. Közművelődési szónoknak, műélvező szépléleknek tartották inkább, mint tudósnak. S Reidlrel még erőse-

bek voltak főnntartásaik. A magyar irodalom fő irányairól kegyetlen, de telitaláló kritikát íratott egy „névtelen” szerzőjével Szilády. Mint másolja itt Burckhardt-ot, másutt Taine-t, Burckhardt és Taine gondolati magatartása, arányos gazdagsága, történeti tárgyiasága nélkül Riedl: ezt íratta meg. S azt vonatta kétségbe, lehet-e, szükséges-e átvenni így módszert; nem a nemzeti—történeti anyagból kell-e következnie annak. A nemzetjellemtan többnyire együtt járt a nemzeti egység követelményével. A nemzeti egység követelménye történelmi-társadalmi tartalmának, irányultságának meghatározása nélkül sem nem progresszív, sem nem retrográd követelmény; semleges, üres, szólamyszerű. Sziládyéknál, alanyi oldalról nézve, a nemzeti múlt átörökítésének szándékát foglalta magába. Sokat meg is valósítottak e szándékból; követelményük tárgyi értelemben ugyanakkor a birtokosi hatalom (akart vagy akaratlan) szolgálatát is jelentette, mind az alsó rétegekkel, mind a nemzetiségekkel szemben.

Szilády szemlélete s Heinrich módszere nyomán a tanulmánynak néhány műfaja vezető helyre emelkedett a folyóiratban: vezettek benne az életrajzi keretbe illesztett *tevékenység-összefoglalások*, az újklasszika és a népies romantika formálissá lett fogalmaihoz alkalmazkodó *műfaji összegezek és leírások*, az életrajzi, a lélektani, művelődéstörténeti keretű *keletkezéstörténetek*, a pozitívista mozaiképítéssel összerakott *környezet- és körülmény-bemutatók*; írók, művek, intézmények környezetének és körülményeinek bemutatásai.

Ennek az iskolának virágkora a tizes évek elejéig terjedt. Addig tehát hozzávetőleg, ameddig Szilády volt a tényleges szerkesztő. Császár Elemér találon jellemezte őnmaga szerkesztői tevékenységét, s az egész folyóirat szerzői gárdájának Szilády utáni korszakát, midőn „mesteremberi” jellegét hangsúlyozta. A két világháború között is ugyanúgy tárgy történeti beállítottságú maradt a lap, mint volt azelőtt. Az esztétikai szempont továbbra is háttérbe szorult és továbbra is a teljes történetbölcséleti irány jellemezte. A nemzetjellemtani alapszempont ugyan továbbra is jelen volt, sőt — morális—didaktikus színezettel — látszatra még föl is erősödött. Valójában azonban csak egyre fokozódó korszerűtlensége révén ütközött ki jelenléte még élesebben. A liberális—nemzeti szólamkincs ugyan egyre inkább „keresztény—nemzetinek” adta át a helyét. A XIX. század nemzetjellemtanának protestáns hangoltsága pedig, amely a kálvinista pap Szilády s a szabad gondolkodó lutheránus Heinrich kezén jellemezte a folyóiratot, lassan egybeesődni kezdett az egyházi katólikus változattal: sőt, gyakorta elbőbséget is engedett neki.

Jobboldali az ItK azonban ennek ellenére sem lett: de arcél nélküli, értelmetlen liberalizmus a még a Voinovich-féle Budapesti Szemlé-nél is kevesebbet nyomott a latban a korszak világnézeti harcaiban. Tárgykörében közelebb került a jelenhez: a XIX. század irodalma most immár egészében része lett kutatási körének. A Nyugat irodalmáig azonban szinte sohasem hatolt el. S most immár közölt esztétikai szempontú cikkeket is, s teret adott az újabb irányzatok képviselőinek is. Am igazában a tárgy történeti módszer folyóirata maradt végig. S mivel ez a módszer a nemzetjellemtan avult felfogásához kapcsolódott ekkor is, korszerűtlensége egyre kiáltóbb lett: ekkor vált azzá, aminek gyakran kezdettől látja a mai utód: a pusztá adatközlés, a pusztá adattárolás közlönyévé.

*

Mindent összevéve azt kell mondanunk: az ItK első évtizedeiben a művelődéstörténeti alapozású, nemzetjellemtani szemléletű tárgy történet klasszikus folyóirata volt. Módszeré jelentősen befolyásolta a pozitívizmus specializálódásra törekvése és ténykultusza, de a filozófiai értelmű pozitívizmushoz kevés köze volt. Szemléletének, irányzatának kérdése lényegében már azelőtt eldőlt, mielőtt magát a lapot létre hívták volna. Akkor, amidőn Heinrich a 70-es évek második felében lemondott a heitneri irányról, s a maga tárgy történeti irányát annak a szemléletnek alárendelve alakította ki, amelynek legjellemzőbb s legjelentősebb európai képviselője Gervinus volt. Heinrich részéről ugyan inkább csak hallgatóságos beleegyezés volt ez az alárendelés: mások azonban öröklött szemléletükből, helyzetükből következően eleve természetesnek vették. Az irány szemléleti központja, a nemzetjellemtan lényegében már a lap alapításakor is avult volt. Aki ezzel alkotott szintézist, mint Beöthy, ma már alig használható, alig olvasható. Az ItK-ban a módszer lehetőségei kerültek előtérbe, s a folyóirat kihasználta mindazokat az előnyöket, amelyek a szintézis—alkotás nélkül is együtt jártak vele.

*

Az ItK ma az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata. Mai szemléletünk, mai tudományosságunk jegyében szolgálja az irodalom és történelem megértésének, az ember humanizálásának ügyét. Ennek megfelelően határozottan törekedik arra is, hogy korábbi korszakainak mind szemléleti, mind módszerbeli értékeit feltárja, megőrizze és kamatoztassa. Mindenek előtt a nemzeti múlt megértésének, megbecsülésének szándékát s a tárgyas történetiség igényét.

Németh G. Béla